

Թեան եւ ազնիւ ու սուրբ ընդհանուր մարդասիրութեան, սիրում են՝ յարգում են եւ համակրում են մեզ ինչպէս զօ. Անգղիացիք, Գաղղիացիք, Գերմանացիք եւլն: Եւրոպական ազգերի այսպիսի բաժանմունքը, որը ունի իւր պատմական հնութիւնը, ստուգուեցաւ եւ աւելի ապացուցուեցաւ ներկայ Արեւելեան խնդրոյ առթիւ: Առաջին դասակարգի ազգերի լրագիրները ամենեւին չխօսեցին Հայոց ազգի վերայ: Երկրորդ դասակարգի ազգերի լրագիրները կամ նախանձոտ լռութիւն պահեցին եւ կամ խօսեցին միայն կեղծաւոր դիմակով, ինչպէս ասած է — «Համաշխարհային, համաշխարհային»: Երրորդ դասակարգի ազգերի լրագիրները ընդհակառակն ազնիւ մարդասիրութեան համակրութեամբ խօսեցին եւ խորհեցին Հայոց ազգի վերայ, ցանկալով սփոփել եւ բարւոքել նորա ներկայ քաղաքական վիճակը:

Մի կողմ թողնելով ներկայ քաղաքական յարաբերութիւնները, ես կամենում եմ այս անգամ խօսել երրորդ դասակարգի ազգերի մէջ նշանաւոր տեղ բռնող Ֆրանսիացիների առ Հայոց ազգ ունեցած պատմական համակրութեան վերայ:

Ինչպէս յայտնի է, Հայոց ազգը միջին դարերում, խաչակրաց պատերազմների ժամանակ, սերտ յարաբերութիւններ վարեց, բացի ուրիշ ազգերից, Ֆրանսիայի հետ: Այդ յարաբերութիւնները երեք տեսակ էին, — 1. առեւտրական, 2. քաղաքական եւ 3. ազգակցական:

1. Կիլիկիայի ծովեզերեայ քաղաքների Հայ վաճառականները այնպիսի ընդարձակ առուուութիւն բացին Ֆրանսիայի ծովեզերեայ քաղաքների հետ որ՝ հայկական ապրանքները Ֆրանսիայում եւ Ֆրանսիական ապրանքները Կիլիկիայում սկսեցին նշանաւոր դեր խաղալ: Կիլիկիայի մի քանի նաւահանգիստները ունէին առանձին թաղեր Ֆրանսիայի, ինչպէս եւ Վենետիկի եւ Ջենովայի հասարակապետութեանց եւ քանի մի երկիրների վաճառականների համար: Այսպիսի ընդարձակ առեւտրական յարաբերութիւնները տեղիք տուին Ֆրանսիայի եւ Կիլիկիայի տէրութեանց վաճառականական փոխադարձ դաշնագրութիւններ հաստատել միմեանց մէջ, ինչպէս հաստատել էր Հայոց տէրութիւնը Վենետիկի եւ Ջենովայի հետ: Մինչեւ անգամ Ռուբինեան թագաւորութեան անկումից յետոյ եւ Հայոց ազգի ընդհանուր տարաբախտութեան ժամանակ՝ շատ Հայ վաճառականներ շարունակում էին իւրեանց առեւտրական յարաբերութիւնները Ֆրանսիայի հետ, ինչպէս եւ Արեւմտեան Եւրոպայի հետ: Այսպիսի պատմական երկարատեւ յարաբերութեամբք կարելի է բացատրել շատ հայ վաճառականների նաեւ այժմեան ձգտումն դէպ ի Ֆրանսիան եւ սորա փոխադարձ համակրութիւնը առ նոսա:

2. խաչակրաց պատերազմների ժամանակ, ինչպէս յայտնի է մեր ազգային եւ Ֆրանսիական ժամանակակից տարեգրութիւններից, Կիլիկիայի տէրութիւնը եւ Հայոց ազգը քաջաբաւական

սերտ յարաբերութիւններ ունեցան, ի միջի այլոց: Ֆրանսիայի հետ, օգնելով Խաչակիրներին զօրքով, պաշարեղէնով, ճանապարհով, եւ ին: Այս առթիւ այդ ժամանակներում յաճախ պատահում էին գեսպանագնացութիւններ եւ թըղթակցութիւններ մեր եւ Ֆրանսիայի տէրութեանց մէջ: Այդ իսկ քաղաքական սերտ յարաբերութիւնները յառաջ բերին նաեւ

3. Ազգակցական կապակցութիւն: Ինչպէս յայտնի է՝ Ռուբինեան ցեղի թագաւորներից եւ իշխաններից շատերը խնամութիւն ունեցան Կիւրոս կըղզուն տիրապետող Լուսինեան թագաւորական ցեղի իշխանների եւ իշխանութիւնների հետ, որք մերձաւոր ազգականութիւն ունէին Ֆրանսիայի, Ետալիայի, Սպանիայի եւ Անգղիայի արքայական ցեղերի հետ, որով հարկաւ խնամութիւն եւ ազգակցական կապակցութիւններ բացուեցան այդ ցեղերի եւ Ռուբինեանների մէջ: Մինչեւ անգամ յիշեալ երկիրները թագաւորները գեղեցկագոյն զարդ էին համարում զնեւ իւրեանց արքայական շքեղ տիտղոսների մէջ եւ «Թագաւոր Հայոց կամ Թագաւոր Հայաստանի» փառաւոր տիտղոսը, որը աւանդութեամբ պահպանուել է մինչեւ այժմ՝ Ետալիայի թագաւորի ընդարձակ տիտղոսի մէջ: Բայց եւ յետոյ, հինգ դարու ընթացքում, թէեւ արդէն ընդմիջուեցան քաղաքական յարաբերութիւնները Հայաստանի եւ Ֆրանսիայի մէջ, Ֆրանսիան չէր դադարում սիրել եւ համակրել Հայոց ազգին: Սոյն այս համակրութիւնը շարունակ-

վում է մինչեւ այժմ, որոց ապացոյցներն են հետեւեալ հանգամանքները:

1. Մինչդեռ Հայաստանում բոլորովին անհետացել են կամ անհետանալու վերայ են իւր բազմաթիւ թագաւորների թանկագին եւ նուիրական շիրիմները, Ֆրանսիան, մտերիմ բարեկամի հոգացողութեամբ, պահպանում է Հայոց ազգի համար մի այդպիսի նուիրական շիրիմը: Այդ է՝ Ռուբինեան Լեւոն 2, տարաբախտ թագաւորի գերեզմանը: Բայց, նախ քան թէ կնկարագրեմ այդ գերեզմանը, աւելորդ չեմ համարում յառաջ բերել այստեղ այդ Հայոց վերջին թագաւորի համառօտ պատմութիւնը: Այս մինչեւ անգամ հարկաւոր է բացատրելու համար թէ՝ ինչպէս պատահել է որ՝ Լեւոնը վախճանուել է Փարիզում:

Կիլիկիայի Հայոց թագաւորութեան վերջին թագաւորը, տարաբախտ Լեւոն 2, իւր գահակալութեան բոլոր ժամանակը անցկացրեց մաքառելով Նգիս: Երբ սուլթանների հետ՝ անձնազոհութեամբ եւ արիւնահեղ պատերազմներով պաշտպանելով իւր ազգի քաղաքական անկախութիւնը եւ գոյութիւնը: 1371 թ. Նգիսուսի տաճիկները ահագին բազմութեամբ յարձակուեցան Կիլիկիայի վերայ եւ աւերեցին եւ այրեցին շատ քաղաքներ, ինչպէս եւ Սիւմայրաքաղաքը: Լեւոնը, որը անձնուրութեամբ ներկայ էր պատերազմի մէջ, վերք ստացաւ եւ ստիպուեցաւ խոյս տալ եւ ամրանալ մի անմատչելի լեռնոտ դղեակում, ուր եւ մնաց ծածուկ երկու տարի, ուստի ամենքը կարծում

էին թէ նա սպանուած էր պատերազմում: Բայց, 1373 թ. երբ նորա կինը՝ Մարիամ թագուհին կամենում էր ամուսնանալ Բրունշվիլի Դուքս Օթոնի հետ, որը պիտի Հայոց թագաւոր նշանէր, Լեւոնը յանկարծ երեւեցաւ եւ խափանեց այդ գործը: Եգիպտոսի սուլթանը իմանալով Լեւոնի երեւալը եւ կարծելով թէ՛ նա գուցէ այդ միջոցում պատերազմական պատրաստութիւն տեսած լինէր իւր ազգական Եւրոպացի թագաւորների օգնութեամբ՝ վերստին յարձակուեցաւ 1374 թ. Կիլիկիայի վերայ բազմաթիւ զօրքով եւ աւերեց բոլոր երկիրը: Լեւոնը ստիպուեցաւ փախուիլ իւր կնոջ եւ միակ աղջկայ հետ մի պինդ ամրոցի մէջ, բայց իննամսեայ պաշարմունքից յետոյ՝ հարկադրուած էր անձնատուր լինել իւր թշնամուն: Այս ողբալի անցքը պատահեցաւ 1375 թ. եւ յարաբաստիկ Լեւոնը իւր ընտանիքի հետ գերի տարուեցաւ նախ յերուսաղէմ եւ յետոյ Եգիպտոսի Կայիր*) քաղաքը, ուր եւ մնաց արգելուած վեց տարի: Վերջապէս Կաստիլիայի (Սպանիայում) Յովհաննէս Ա, թագաւորի միջնորդութեամբ նա ազատութիւն ստացաւ 1381 թ. եւ գնաց իսկոյն Սպանիա իւր ազգականին եւ բարերարին շնորհակալութիւն յայտնելու համար եւ իւր թագաւորութեան վիճակի վերայ խորհելու համար: Այն տեղ շատ քիչ մնալով՝ նա գնաց Հռոմ՝ յուսալով օգնութիւն գտնել Պապից, բայց շուտով վերադարձաւ Սպանիա:

ուր հետզհետէ եղաւ տէր Մադրիդ եւ Անդալուսի քաղաքների: Բայց եւ այս տեղ չկարողանալով գտնել մի դարման իւր խորտակած տէրութիւնը վերականգնելու համար, Լեւոնը երեք տարուց յետոյ գնաց Ֆրանսիա նոյն նպատակով: Այստեղ Կարոլոս 2, թագաւորը ընդունեց նորան ազգակցական սիրով եւ մեծ պատուով եւ յատկացրեց նորան Սէնդ - Ուան պալատը եւ արքունի գանձարանից տարեկան մեծ գումար դրամ ծախուց համար: Լեւոնը, որ միշտ հառաչում էր իւր հայրենիքի թշուառ վիճակի վերայ, օգնութիւն խնդրեց Կարոլոսից, որը եւ խոստացաւ նա՝ նոյն միջոցին Անգլիայի հետ վարած պատերազմը վերջացնելուց յետոյ: Այստեղ տարաբախտ պանդուխտը ամեն կերպով աշխատում էր որ շուտով վերջանայ այդ պատերազմը, եւ բարեպատեհ միջոցներում յորդորում էր Կարոլոսին հաշտուիլ Անգլիայի հետ, բացատրելով թէ՛ Ֆրանսիայի եւ Անգլիայի հօգրութիւնը եւ բախտաւորութիւնը, այլ եւ Արեւելքի քրիստոնեաների փրկութիւնը եւ ապահովութիւնը կախուած են այդ երկու երկրի սերտ բարեկամութիւնից: Համոզուելով այդ խօսքերով՝ եւ ինքն եւս ցանկալով վերջ տալ պատերազմին, Կարոլոսը պատուեց Լեւոնին վսեմ յանձնարարութեամբ — հաշտութեան միջնորդ լինել իւր եւ Անգլիայի թագաւոր Ռիչարդ Բ, րգի մէջ: Թագազուրկ Լեւոնը, արծարծելով իւր սրտի մէջ փրկութեան յոյս, շտապեց գնաց Անգլիա, ուր խիստ համակրողական եւ պատուաւոր ըն-

(*) Գոհլիւն:

գունելութիւն գտաւ թագաւորից, Պարլամէնտից եւ նոյն իսկ ամբողջ ժողովրդից: Տէրութիւնը յարգեց թագաւոր - դեսպանի միջնորդութիւնը եւ դեսպաններ ուղարկեց Ֆրանսիա հաշտութեան պայմանները որոշելու համար: Բայց Լեւոնի եւ Հայոց ազգի դառն անբախտութիւնից ցանկալի հաշտութիւնը չյաջողուեցաւ:

Վերադառնալով Անդղիայից՝ Լեւոնը մնաց Փարիզում կարճ ժամանակ եւ յետոյ դարձեալ գնաց Սպանիա միշտ միեւնոյն նպատակով՝ օգնութիւն գրտնել: Բայց տեսնելով որ՝ չկայ ոչ մի տեղ փրկութեան յոյս՝ կրկին վերադարձաւ Ֆրանսիա: Ուր մնաց մինչեւ իւր մահը: Ասում են թէ՝ այնուհետեւ անբախտ Լեւոնը իւր տխուր օրերը անցուցանում էր Սելեստինեան վանքի մատուռում, ուր առանձին սեղանի վերայ դարսելով իւր անբախտ արքայական ոսկի թագը, մի ձեռագիր Հայերէն պալատական Աստուածաշունչ եւ մի խաչ, աղօթում էր ջերմաջերմ՝ վշտակոծ սրտով: Վերջապէս՝ արդէն լրիւ ըմպած համարելով իւր դառն բաժակը՝ նախախնամութիւնը կտրեց նորա կեանքի թելը. Լեւոնը վախճանուեցաւ Փարիզում 1393 թ. Նոյեմբերի 29 ին՝ եւ խիստ մեծաշուք հանդէսով թաղուեցաւ նոյն Սելեստինեան վանքի եկեղեցում: Ֆրանսիայի ժամանակակից պատմագիր՝ արքեպիսկոպոս Յովհաննէս Մուլէնալ Ուրսինացին իւր գրած Կարոլոս Զ, ըգի պատմութեան մէջ, երես 127, գրում է Լեւոնի մահուան մասին այսպէս. «Թագաւորն, Հայոց, որ բաւական երկար

«ժամանակից ի վեր Ֆրանսիայումն էր, «առաքինի եւ բարի կեանքի տէր, ազ- «նիւ (մարդ) եւ ջերմեռանդ քրիստոն- «եայ, անցաւ կեանքից դէպ ի յաւիտե- «նականութիւն: Եւ դրուեցաւ գերեզ- «մանի մէջ հազնուած բոյորովին սպի- «տակ շորերով: Եւ նորա թաղման ներ- «կայ էին արքայազունք եւ իշխանք, եւ «մեծ բազմութիւն ժողովրդի: Եւ էր «բաւական հարուստ կահ եւ կարասի- «քով (այս ինքն՝ շարժական հարստու- «թիւնով): Որովհետեւ երբ նա եկաւ, «բերեց մեծ հարստութիւնների, որը «բաժանեց չորս մասն: Մէկը — մի հո- «գեղաւակին կամ որդեգրին (ոմանք «թարգմանում են՝ ապօրինի զաւա- «կին), որ նա ունէր: Երկրորդը — «խեղճ աղքատներին: Երրորդը — իւր «մերձաւորներին եւ սպասաւորներին: «Եւ չորրորդը — իւր պալատի կառա- «վարիներին: Եւ շատերը ցուցին մեծ «վիշտ նորա գեղեցիկ (առաքինի) «կեանքի եւ ազնիւ բարքի պատճա- «ռով *):

Թէեւ սոյն ականատես տարեգիրը ոչ ինչ չէ յիշում, բայց ոմանք կարծում են, եւ շատ հաւանական է այս կարծիքը, թէ Լեւոնի գերեզմանաքարի վերայ, Սելեստինեան եկեղեցում, կար մի արձանագրութիւն Լատինական լեզուով, բայց որովհետեւ այդ վանքը

(*) Ահա յիշեալ տարեգրութեան վերնագիրը. Histoire de Charles VI, dès l'an MCCCCLXXX (1380) jusques en l'an MCCCXXII (1422), par Messire Jean Juvenal de Ursins, Paris MDCXIV (1614).

վաղուց խափանուած է, ես չկարողացայ ստուգել այս կարծիքը:

Լեւոնի մարմինը մնաց Սելեստինեան վանքում բաւական երկար ժամանակ. յետոյ փոխադրուած էր այն Պըդի-զ-Օգլեստէն (Petits Augustins) անուանով թանգարանը, որտեղից՝ 1793 թուականի քաղաքական յեղափոխութեան (րէ-վոլյուսիօնի) պատճառով՝ ուրիշ շատ թագաւորների եւ արքայազուհիների մարմինների հետ փոխադրուեցաւ Փարիզից 10 ասպարէզ հեռու գտնուած Սէն - Դնի քաղաքի մայր եկեղեցւոյ մէջ, որ կոչւում է նոյնպէս Սէն - Դնի: Այս հրաշալի եւ շատ մեծ տաճարի մէջ, ուր ամփոփուած են Ֆրանսիայի թագաւորների եւ թագաւորազուհիների մարմինները, հիանալի արձաններով զարդարուած գերեզմաններում: Գտնուում է եւ մեր թագաւոր Լեւոնի գերեզմանը: Մտնելով եկեղեցւոյ մէջ՝ դէպի ձախ կողմ, աւագ սեղանին մօտ, փոքր մատուռում, պատուհանի տակ զետեղուած է այդ թանկագին գերեզմանը: Սա յատակից բարձր է մի կանգուն եւ պատած է սպիտակ մարմարով. երեսի վերայ գրած է սեւ մարմարից լայն եւ տափարակ պատուանդան եւ նորա վերայ սպիտակ մարմարի արձան, որը ձեւացնում է պառկած մարդ: Լեւոնը ներկայացնում է միջահասակ մարդ, գանգուր մազերով եւ խիստ կարճ եւ նուազ մօրուքով, երկու բաժանած կզակի վերայ. նա զգեցած է արքայական շորեր եւ վերարկու, գլխին ունի թագ: Նորա ձախու ձեռքը հանգըստանում է կուրծքի վերայ. այդ ձեռքը

հագած ունի ձեռնոց եւ մատները ժողոված բռնում է միւս ձեռնոցը. խի աջ ձեռքը մեկնած է երկարութեամբ եւ բռնած ունի արքայական երկար դաւաղան: Այդ գաւազանը եւ ձեռքի երկու մատը կոտրել են Պրուսիացիք 1870 թ. պատերազմի ժամանակ, բայց կոտրները մնացել են եւ դրած են գերեզմանի վերայ: Սեւ մարմարեայ պատուանդանի երեք շրթունքի վերայ գրած կա գոթիկական վայելչագրութեան տառերով եւ տիտղոսաւոր (համառօտեմ) բառերով հետեւեալ ֆրանսերէն արձանագրութիւնը:

« Սի ժիստ տրէ նօբլ է էքսէլլէտ պը-
« բենս լիօն դը Լիւզինն քիտ բուալատին
« դիւ բուայեօմ դ'Արմէնի քի բէգիլ'ամ
« ա Դիյօ ա Պարի լը XXIX ժուր դը նո-
« վբըր լ'ան դը գրաս MCCC $\frac{XX}{III}$ է XIII.
« Պրիէ պուր լիւի »:

Որ հայերէն թարգմանութեամբ նըշանակում է:

« Աստ հանգստանում է յոյժ ազնիւ եւ
« գերազանց իշխան Լեւոն Լուսինեան
« երբեմն թագաւոր Լաթինական թա-
« գաւորութեան Հայաստանի, որ յանձ-
« նեց հոգին Աստուծոյ Փարիզում ի 29րդ
« օրն Նոյեմբերի փրկչական ամի 1393:
« Աղօթեցէք վասն նորա »:

Սէն - Դնի եկեղեցւոյ ուղեցոյցը, որը պատմական հարուստ եւ ճիշտ տեղեկութիւններով բացատրում էր իւրաքանչիւր գերեզմանի պատմութիւնը, ասաց ինձ թէ՛ նախ՝ Ֆրանսիայի կանոնով այդ եկեղեցւոյն կարող են թաղուել միայն Ֆրանսիայի թագաւորները, այն եւս եթէ մեռած են Ֆրանսիայի

հոյի վերայ, ուրեմն Ֆրանսիացւոց ազգը մեծ պատիւ ցուցած է Վեռնին նորա մարմինը ամփոփելով վերջապէս այդ տեղ՝ երկրորդ՝ թէ կայ աւանդութիւն՝ որ արձանի դէմքը շատ նման է ինքեան Վեռնին։ Այժմ՝ ի հարկէ շատ գծուար է ստուգել այս պատմական աւանդութիւնը։

2. Երկրորդ ապացոյցը Ֆրանսիայի սիրոյ եւ համակրութեան առ Հայոց ազգէն նորա ուսումնասիրութիւնը հայկական լեզուի եւ մատենագրութեան։ Ինչպէս յայտնի է, հարիւր տարուց աւելի է որ՝ Ֆրանսիան՝ մեծ գին եւ գիտնական նշանակութիւն տալով մեր լեզուին եւ մատենագրութեան՝ առանձին իմն ուշադրութեամբ ուսումնասիրում է սոցա։ Այդ կարճ միջոցում քսանից աւելի երեւելի հայագէտ Ֆրանսիացիք մեծ անուն հռչակեցին իւրեանց գիտնական շարագրութիւններով Հայոց մատենագրութեան եւ լեզուի վերայ. դոցա մէջ աւելի երեւելի են Սէն - Մարգէն, Լանգլուա, այժմ՝ կենդանի Դիւլօրիէ, եւ այլք։ Համարեա մեր բոլոր երեւելի պատմագրութիւնները թարգմանել են ինքեանք Ֆրանսիացի հայագէտները իւրեանց մայրենի լեզուով հանդերձ գիտնական քննութիւններով եւ ծանօթութիւններով։ Այս կողմից գուցէ Ֆրանսիան աւելի հարուստ լինի եւ առաջին միւս Եւրոպական երկիրների մէջ։ Ֆրանսիական մատենագրութեան մէջ մի առանձին եւ բաւական հարուստ ճիւղ կազմուեան ճանապարհորդութիւնները ի Հայաստան, որը միշտ գրաւել է Ֆրանսիացւոց ուշադրութիւնը։

Ընդարձակ Հայաստանի համարեա բոլոր նահանգները մանրամասնօրէն ուսումնասիրուած են եւ նկարագրուած աշխարհագրական, պատմական, քաղաքական, կրօնական, գիւղատնտեսական, բնական հարստութեանց, բարուց եւ վարուց, եւլն, եւլն, կողմերից, ի դաշտազան աշխարհագրական քարտէզներով, նկարներով, արձանագրութիւններով, եւլն։ Տարաբախտաբար ներկայ հայկական դպրութիւնը մեր մէջ գեռ եւս այնպէս թոյլ է՝ որ մենք Հայերս անգամ գաղափար չունինք այս բոլոր թանկագին գանձերի վերայ, որք այնպիսի զգուշութեամբ ամփոփուած են Ֆրանսիայի եւ այլ Եւրոպական երկիրների գիտութեանց շտեմարաններում։

3. Այսպիսի բարձր գաղափարից Հայոց լեզուի եւ մատենագրութեան վերայ, այլ նաեւ քաղաքական նպատակներից համոզուած՝ Ֆրանսիան ի վաղուց սկսել է պաշտօնապէս ուսանել մեր լեզուն ոչ ստոր տեղ տալով նորա արեւելեան լեզուների շարքում։ Փարիզում կայ մի բարձր գասակարգի ճեմարան կենդանի արեւելեան լեզուների համար, ուր Տաճկական, պարսկական, թապոնական, Չինական, եւլն, եւլն, կենդանի արեւելեան լեզուների շարքում ուսուցանվում է եւ հայկական հին կամ գրոց լեզուն։ Այս աւելի մեծ պատիւ է մեր գրոց լեզուի համար, վասն զի թէ եւ այժմ Հայոց ազգը չէ խօսում այդ ուճով, բայց Ֆրանսիական գիտութիւնը համարում է նորան այնու ամենայնիւ կենդանի լեզու, իբրեւ լեզու մի քանի միլիոն կենդանի ազգի։ Այժմ այդ ճեմար-

րանում Հայերէն լեզուի ուսուցչապետըն (պրօֆէսսօր) է գիտնական հայագէտ Եզուարդ Դիւլօրիէն: Սորա անունը արգէն բաւական հռչակուած է Հայոց ուսումնական դասակարգի եւ գիտնական մատենագրութեան մէջ: Պէտք է վկայել որ՝ Պ. Դիւլօրիէն զարմանալի հմտութեամբ գիտէ մեր գրոց լեզուն, թէեւ տարաբախտաբար սորա հայկական հնչմունքը չէ այնքան յաջողակ, որքան կարող էր ունենալ մի օտարական: Բաց ի լեզուագիտութիւնից, Պ. Դիւլօրիէն հարուստ մանրամասնութիւններով տեղեակ է Հայաստանի պատմութեան եւ աշխարհագրութեան: Սա ունի նշանաւոր աշխատասիրութիւններ մեր մատենագրութեան մասին. այժմ իսկ պատրաստուած հրատարակել Ստեփաննոս Ասողիկի պատմութեան Թրանսերէն թարգմանութիւնը հանգերձ գիտնական ծանօթութիւններով:

Այժմ ճեմարանում կան չորս Թրանսիացի ուսանողներ, որք ուսանում են հայերէն լեզուն: Սոցանից մէկը դեռ երիտասարդ է եւ ստանում է արքունի թոշակ. միւս երեքը թէեւ արգէն աւարտած են իւրեանց ուսմունքը եւ ունին այլ եւ այլ գիտնական պաշտօններ, մինը մինչեւ անգամ արգէն ալեգարդ է: Բայց այնու ամենայնիւ շարունակում են լսել Պ. Դիւլօրիէի Հայկական դասերը: Սա այս տարի թարգմանում է բերանացի Աղաթանգեղոս եւ Եղիշէ, տալով հարկաւոր բացատրութիւններ լեզուի, պատմութեան, եւ այլ հարցերի մասին: Հայերը, տարաբախտաբար մինչեւ այժմ

ոչինչ օգուտ չեն քաղել այս ճեմարանից. այստեղ երբէք չէ եղած մի Հայ երիտասարդ, որը պաշտօնապէս ուսանող դառնալով սոյն ճեմարանում՝ ուսումնասիրէր այլ եւ այլ արեւելեան լեզուները, որքան գիտնական նպատակով Հայոց լեզուի եւ մատենագրութեան վերաբերմամբ, նոյնչափ գոնեա գործնական նպատակով, որով մեծ ասպարէզ կարող էր բանալ իւր առաջեւ դեռպանական եւ այլ պաշտօններով:

4. Բաց ի յիշեալ ճեմարանից, Թրանսիայի ուսումնարանները միշտ սիրով ընդունել են Հայազգի ուսանողներ. ի հարկէ այդ չէ բացառութիւն միայն մեզ համար. նոքա լի են ամենայն ազգերի, մինչեւ անգամ Ամերիկայի, Չինաստանի, Ժապոնայի երիտասարդներով: Միւս կողմից եւ Հայ ուսանողները միշտ սիրով ձգտել են դէպ ի Թրանսիայի գիտութիւնը եւ ուսումնարանները. նոցա մէջ աւելի բազմաթիւ են եղել Տաճկաստանցի Հայ երիտասարդները: Տարաբախտաբար, մեր երիտասարդներից ոմանք, ի մանկութենէ չստանալով կանոնաւոր կրթութիւն, չեն կարողացել արժանապէս օգուտ քաղել Փարիզի ուսումնարաններից, եւ անձնատուր լինելով աշխարհային վայելչութեանց լայնածաւալ հորձանքներին՝ տանաւոր տարիներ ժամովաճառ են եղել, երբեմն կրելով չարաչար աղքատութիւն: Ռսաստանից եկած Հայ երիտասարդների վերաբերմամբ փորձը ցուցանում է որ՝ միայն նոքա քաղել են եւ քաղում են բոլոր օգուտը Փարիզի բարձրակարգ ուսումնարաններից, որք նա-

խոնթացաբար ստացել են կանոնաւոր կրթութիւն եւ աւարտել են իւրեանց ուսմունքը Կովկասեան փոխարքայութեան կամ Ռուսիայի մայրաքաղաքների միջնակարգ եւ բարձրատիճան ուսումնարաններում:

5. Վերջապէս՝ Ֆրանսիան միշտ որպէս եւ այժմ՝ իսկ մեծ նշանակութիւն է տուել իւր առեւտրական յարաբերութիւններին Հայ վաճառականների հետ եւ միշտ աշխատել է խրախուսել եւ ընդարձակել այդ յարաբերութիւնները: Միւս կողմից՝ եւ ինքեանք Հայ վաճառականները միշտ սիրել են յարաբերութիւններ ունենալ Ֆրանսիայի հետ՝ ոչ միայն Կ. Պոլսոյ Հայերը, այլ եւ անդրկովկասեան գաւառների Հայերը ցոյց են տուել միշտ այդ ձգտումն: Այդ վաճառականական յարաբերութեանց կենդրոնները եղել են եւ են՝ Փարիզ, Լիոն, եւ մանաւանդ Մարսիլիա: Սոյն քաղաքում ներկայ գարուս 30 — 40 թուականներում բաւական մեծ գործեր էին կատարում Ռուսիոյ Հայ վաճառականները, որոց մէջ աւելի նշանաւոր տեղ բռնում էին Ագուլիսեցիք, բայց յետոյ բաւական համառօտւեցան այդ գործերը: Այժմ՝ ահա մի քանի տարի է որ Հայ վաճառականները վերստին սկսել են ընդարձակել իւրեանց յարաբերութիւնները Մարսիլիայի հետ, ուր մի Հայկական ընկերութիւն ունի արդէն իւր սեփական նաւը, որը ման է գալի Միջերկրական եւ Սեւ ծովերի վերայ, հասնելով մինչեւ Փոթի: Այս ի հարկէ շատ ուրախալի է, վասն զի Հայերը՝ ինչպէս մի ժամանակ մեծ

վաճառականական գեր խաղալով Բաբիլոնի եւ այլ ասիական մեծամեծ առեւտրական հրապարակների վերայ, իբրեւ գլխաւոր միջնորդ Ասիայի եւ եւրոպայի վաճառականական յարաբերութեանց մէջ, կարողացան բարձրացնել եւ փառաւորել իւրեանց ազգի եւ Հայաստանի քաղաքական պատիւը եւ նիւթական յաջողութիւնը, նոյնպէս եւ այժմ՝ նոքա միայն այդ ճանապարհով կարող են հասնել նոյն նպատակին:

* * *

1877

1. Փաբէլ:

ԱԶԳԱՅԻՆ

ՆՈՒՆԵՐՆԵՐ.

Գանձակեցի մեր եղբայրներէն Մեծ. Պարոնայք Աղեքսանդր Աղաջանեան Խաչատրեանց, Ասլան Տէր - Վարդանեանց, Աւետիս Մալեանց, Խաչատուր Մկրտումեանց, Մկրտիչ Մնացականեանց եւ Ներսէս Աբրահամեանց Տէր - Ներսէսեանց՝ յանուն եւ ի պէտս Տաճարի Ա. Էջմիածնի՝ երկու շուրջառ, երեք փորուրար, մի զոյգ թեւնոց (բաղլւան ժամարարի), երկու հատուած շուրջառացու (որոցմէ Եպիսկոպոսական ձեռնագրութեան Խարտաւիլակի համար մի շապիկ եւ սարկաւազի մի ուրար շինուեցաւ) եւ մի միջակազիր գորգ նուիրեցին ի ձեռն Հոգեգգօն Գրիգոր Եպիսկոպոսի Մուշեղեանց: